

ZBIGNIEW KOSTECKI
Warszawa

13 SIERPNIĄ 1961 r. — PRÓBA OBRONY PODSTAWOWYCH INTERESÓW BEZPIECZEŃSTWA NARODOWEGO NRD

Po drugiej wojnie światowej wytworzyła się na terytorium dzisiejszej NRD enklawa — Berlin Zachodni. Jest to odrębna część Berlina, stanowiąca samodzielną jednostkę administracyjną, której funkcjonowanie jest oparte na specjalnym statusie międzynarodowym. Ostateczny kształt temu statusowi nadało ramowe porozumienie podpisane 3 września 1971 r. przez przedstawicieli rządów ZSRR, USA, Wielkiej Brytanii i Francji. Było to wydarzenie bez precedensu w dziejach tego miasta, które wywarło nie tylko pozytywny wpływ na jego gospodarkę, ale także na jego polityczny charakter.

Podstawą wypracowania i osiągnięcia porozumienia z 3 września 1971 r. był pierwszy kryzys berliński z lat 1948 - 1949, walka dyplomatyczna o pokojowe rozwiązanie problemu Berlina Zachodniego w okresie wielkich napięć między Wschodem i Zachodem, a przede wszystkim 13 sierpnia 1961 r., po którym nastąpił okres wielu zasadniczych zmian w wielu dziedzinach życia nie tylko Berlina Zachodniego, ale także i Niemieckiej Republiki Demokratycznej¹.

1. PRZESŁANKI PODJĘCIA DZIAŁAŃ OCHRONNYCH 13 SIERPNIĄ 1961 R. NA GRANICY NRD Z BERLINEM ZACHODNIM

Wspólna międzysojusznicza okupacja Berlina miała symbolizować wspólny wkład wielkich mocarstw w zwycięstwo nad hitleryzmem. Wszystko to co działo się na terenie Berlina Zachodniego było pomniej-

¹ Zob. m.in.: L. Pastusiak, *Amerykanie w Berlinie Zachodnim*. Warszawa 1972; R. Rybicki, *Status prawny Berlina Zachodniego*. Warszawa 1972; B. Mikulska-Góral ska, *Kryzys berliński 1948 - 1949*. Warszawa 1980; H. Herzfeld, *Berlin in der Weltpolitik 1945 - 1970*. Berlin 1973; D. Mahncke, *Berlin in geteiltem Deutschland*. München—Wien 1973; K. L. Shell, *Bedrohung und Bewahrung. Führung und Bevölkerung in der Berlin-Krise*. Köln—Opladen 1965; H. Speier, *Die Bedrohung Berlins. Eine Analyse der Berlin Krise von 1958 bis heute*. Berlin—Köln 1961; *Tatsachen über Westberlin. Subversion, Wirtschaftskrieg, Revanchismus gegen die sozialistischen Staaten*. Berlin 1962; V. N. Belezki, *Die Politik der Sowjetunion in der deutschen Angelegenheiten in der Nachkriegszeit 1945 - 1976*. Berlin 1977; H. Gerlach, *Die Berlin Politik der Kennedy-Administration. Eine Fallstudie zum außenpolitischen Verhalten der Kennedy Regierung in der Berlin-Krise 1961*. Frankfurt a.M. 1977.

szym odbiciem stosunków Wschód—Zachód i stosunków międzysojuszniczych na terenie Niemiec. Problemu berlińskiego nie można było w tych latach rozpatrywać w izolacji od wydarzeń rozgrywających się na płaszczyźnie polityki światowej.

Berlin Zachodni był miastem niezwykle wrażliwym na atmosferę międzynarodową, był zatem swego rodzaju barometrem reagującym na wszelkie kryzysy między Wschodem i Zachodem. Z racji swego położenia Berlin Zachodni, a ściślej mówiąc mocarstwa okupacyjne, walnie przyczyniały się do kształtowania stosunków Wschód—Zachód.

Wykorzystując swoje szczególne położenie geograficzne Berlin Zachodni mógłby się stać podstawą pokojowego współistnienia i współpracy między Wschodem i Zachodem. Ewolucji w tym kierunku mogła sprzyjać pełna demilitaryzacja miasta, zerwanie sztucznych i sprzecznych ze statusem związków politycznych RFN z Berlinem Zachodnim, jak również zakaz prowadzenia z terytorium Berlina Zachodniego wrogiej działalności wobec krajów socjalistycznych w tym i działalności propagandowej.

Dlaczego musiał przyjść 13 sierpnia 1961 r.? Władze NRD składały w tej sprawie już wielokrotnie oświadczenia. Zapewne wydają się one jednak niedostateczne międzynarodowej opinii publicznej konfrontowanej ustawicznie z murem, nie znającej ani przyczyn jego powstania, ani powodów ciągłego istnienia.

1.1. PRZESŁANKI O CHARAKTERZE POLITYCZNYM

Przez 12 lat od 1949 r. do 1961 r. mimo tarć i kontrowersji na tle Berlina między wielkimi mocarstwami, a także obu państwami niemieckimi nie sięgnięto do tak radykalnego środka, jakim było wzniesienie muru. Na wzniesienie muru zdecydowano się wtedy, gdy zostały naruszone przez Zachód podstawowe interesy bezpieczeństwa narodowego NRD w stopniu zagrażającym dalszemu istnieniu NRD jako państwa. Pojawiła się zatem tendencja włączenia pod względem politycznym i prawnym Berlina Zachodniego do RFN. Szczególny status prawny miał umożliwić integrację gospodarczą, w dużym stopniu polityczną oraz prawną z RFN, przy zachowaniu jednakże tam statusu okupacyjnego na rzecz trzech mocarstw zachodnich. W rzeczywistości Berlin Zachodni był wykorzystywany w okresie zimnej wojny częstokroć jako teren różnego rodzaju akcji, dywersji ekonomicznej i politycznej głównie przeciwko NRD, ale także przeciwko innym krajom socjalistycznym.

Zachodniemiecki „Tagesspiegel” pisał 3 lutego 1952 r.

„Rzeczywista sytuacja Berlina jest właśnie sytuacją miasta frontowego w zimnej wojnie i co my poza tym z nim uczynimy, zależy od tego, jak zachowamy się jako bojownicy w tej zimnej wojnie” —

zaś — 8 czerwca 1959 r. „New York Times” mówiąc o roli Berlina Zachodniego pisał:

„Nikt nie usiłuje zaprzeczyć faktowi, że Zachód prowadzi z Berlina Zachodniego rozgałęzioną antykomunistyczną działalność propagandową i wywiadowczą. Szef wywiadu, który nie wykorzystałby takiego punktu oparcia położonego 100 mil w głąbi terytorium komunistycznego, nie zasługuje na swoje stanowisko”².

W Berlinie Zachodnim zainstalowały się różnego rodzaju grupy organizacji militarystycznych i rewizjonistycznych, których działalność wymierzona była przeciwko krajom socjalistycznym, a przede wszystkim przeciw NRD. Państwa te wielokrotnie występowały z notami protestacyjnymi przeciw tolerowaniu przez władzę Berlina Zachodniego i mocarstwa zachodnie działalności organizacji wywiadowczych, dywersyjnych i odwetowych.

W lecie 1961 r. były podstawy do przypuszczenia, iż łatwość przenikania granicy mogła być wykorzystana przez RFN do sprowokowania z jednej i drugiej strony granicy rozruchów ludności, które posłużyłyby jako pretekst do natychmiastowej interwencji zachodniemieckiej *Bundeswehry*. Bonn wzmogło zatem kurs na wojnę z NRD. Rząd RFN, który uważał się za upoważnionego do reprezentowania również ludności NRD, wychodząc ze stanowiska *Alleinvertretungsanspruch*, negującego charakter państwowy NRD, nie widział potrzeby szanowania jej granic, gdyż nie uznawał ich za granice państwowe.

Utworzenie systemu bezpieczeństwa zbiorowego, rezygnacja z układów paryskich, zbliżenie i nawiązanie współpracy między dwoma państwami niemieckimi było niezawodną drogą rozwiązania problemu niemieckiego. Stanowiska powyższego nie zaakceptowały w latach 1956 - 1958 ani mocarstwa zachodnie, ani RFN, a ZSRR przyjął oficjalnie koncepcję NRD zakładającą utworzenie konfederacji między NRD i RFN jako etapu przejściowego na drodze do zjednoczenia Niemiec. Koncepcja powyższa nie miała szans powodzenia ze względu na całkowite poparcie mocarstw zachodnich dla polityki rządu federalnego, który uzurpował sobie prawo wyłącznej reprezentacji Niemiec oraz dążył do bojkotu i izolacji międzynarodowej Niemieckiej Republiki Demokratycznej.

W tej sytuacji pod koniec 1958 r. ZSRR podjął próbę uregulowania problemu Berlina Zachodniego, znajdującego się w środku terytorium NRD i stanowiącego zarówno symbol jedności, jak też rozbicia Niemiec. Istota propozycji radzieckich sprowadzała się do zniesienia okupacji Berlina Zachodniego przez mocarstwa zachodnie i przekształcenia go w samodzielną jednostkę polityczną o statusie neutralnego miasta.

² Cyt. za wydawnictwem MSZ NRD: *So wurde Deutschland gespalten. Dokumentation*. Berlin 1966, s. 58.

Ostateczną decyzję o budowie muru podjęto, gdy okazało się, że dążenie ZSRR w latach 1958-1961 do zawarcia traktatu pokojowego z NRD i RFN, jak i propozycja nadania Berlinowi Zachodniemu statusu miasta neutralnego w miejsce fikcyjnego zarządu mocarstw nie znalazła ani zrozumienia, ani akceptacji na Zachodzie.

1.2. PRZEŚLANKI O CHARAKTERZE EKONOMICZNYM

Była jednak także inna bardzo ważna przyczyna o charakterze ekonomicznym. W okresie początkowych trudności gospodarczych, jakie przeżywała NRD, starano się różnymi sposobami (m. in. spekulacją) pogłębić te trudności w Berlinie Zachodnim oraz korzystając z faktu niemożności należytego uregulowania obrotu towarowego i osobowego w obrębie kilkumilionowego miasta, spowodować chaos ekonomiczny w Niemieckiej Republice Demokratycznej. Otóż w celu przeciwdziałania akcji uchodźstwa z NRD przeważnie na podłożu ekonomicznym oraz wrogiej działalności niektórych zachodnioberlińskich organizacji wymierzonej przeciwko interesom gospodarczym i politycznym NRD, rząd Niemieckiej Republiki Demokratycznej zdecydował się na przeprowadzenie działań ochronnych na granicy z Berlinem Zachodnim 13 sierpnia 1961 r.

1.2.1. Berlin Zachodni miejscem dywersji ekonomicznej wobec NRD

Jak długo Berlin Zachodni był oknem wystawowym dostępnym dla każdego, NRD nie mogła się skonsolidować społecznie, ekonomicznie i politycznie. Berlin Zachodni, choć nie wchodzący w skład RFN, był przez cały czas wykorzystywany przez zachodnioniemieckie siły zimnowojenne do dezorganizowania życia gospodarczego w NRD, przechodzącej przez bardzo trudny okres odbudowy i rozwoju. Berlin Zachodni był zatem ważnym elementem systematycznego wyniszczania gospodarczego NRD. Chodziło tutaj o ekonomiczną penetrację NRD i niedopuszczenie do stabilizacji jej socjalistycznej struktury gospodarczej. Otwarta granica między Berlinem a zachodnimi sektorami Berlina sprzyjała uprawianiu przez RFN dywersji ekonomicznej, istnieniu tzw. *Grenzgängerproblem*, werbunku wykwalifikowanej kadry o wyższym i średnim wykształceniu zawodowym³.

Reforma walutowa z 1948 r. spowodowała, iż w kantorach wymiany kurs był ustalany na poziomie 1:4 czy 1:5. Tego rodzaju sytuacja spowodowała, że Berlin Zachodni był dobrym miejscem do przeprowadzania różnego rodzaju spekulacji walutowych. Według obliczeń amerykań-

³ Więcej informacji na ten temat patrz: *Tatsachen über...*, op. cit., ss. 107-135.

skiego ekonomisty Apla, szkody wyrządzone NRD z tego powodu można szacować na około 13,0 mld DM⁴. Bardzo często przyczyną tak niekorzystnego dla NRD kursu było rozgłaszanie zmyślonych czy sfalszowanych meldunków przez prasę Berlina Zachodniego, czy też rozgłoszenie radiową RIAS. Zamierzano w ten sposób wywołać panikę, niepokój i niepewność co do stabilności gospodarczej NRD. Przykładowo na początku 1950 r. rozpowszechniono plotkę o mającej się odbyć reformie walutowej w NRD. W wyniku tej plotki kurs wymiany wzrósł 1:9. Toteż „Der Spiegel” w numerze z 23 marca 1950 r. mógł pisać „Jeszcze nigdy marka wschodnia nie była tak tania”⁵. O zakresie ekonomicznej dywersji mogłaby świadczyć także liczba działających do 13 sierpnia 1961 r. w Berlinie Zachodnim kantorów wymiany pieniędzy. Ich liczba wzrosła z 40 w 1949 r. do 88 w połowie 1961 r. Jak podawała zachodnioniemiecka gazeta „Die Welt” z 21 sierpnia 1961 r., po 13 sierpnia zapasy marek NRD w Berlinie Zachodnim i RFN szacowano na 300 - 400 mln DM⁶. W tych sprzyjających warunkach dokonywano spekulacji walutowych na miliony marek ze szkodą dla gospodarki NRD⁷.

Do 13 sierpnia 1961 r. panował nieograniczony ruch osobowy pomiędzy Berlinem Zachodnim a Berlinem Demokratycznym. Codziennie granicę tę przekraczało setki tysięcy ludzi. Na całej jej długości wynoszącej 46,5 km były 84 przejścia uliczne i 13 przejść dla *S-Bahn* oraz *U-Bahn*. O natężeniu ruchu niech świadczy fakt, że do 13 sierpnia 1961 r. przez dworzec *Friedrichstraße* w ciągu doby przejeżdżało 285 pociągów z Berlina Zachodniego z ponad 50 tys. osób⁸.

Tylko 0,01% osób przekraczających codziennie granicę była poddana kontroli. Kontrole te nie były też regularne. Mimo to liczba wykrytych przypadków szmuglowania towarów, którą udało się uchwycić była bardzo duża. W latach 1953 - 1960 było ich 218 370.

Oczywiście istniały w tym czasie zorganizowane grupy przestępcze. Posługiwały się one w NRD „swoimi ludźmi”, którzy dokonywali zakupów pewnych rodzajów towarów za pomocą odpowiednich zaświadczeń, które otrzymywali w NRD, czy też przez przedłożenie dowodu osobistego NRD. Ze środków żywności kupowano przede wszyst-

⁴ V. N. Belezki, *Die Politik...*, op. cit., s. 268; P. A. Steiniger, *Westberlin. Ein Handbuch zur Westberlinfrage*. Berlin 1959, ss. 165 - 181.

⁵ F. M. Akopow, *Zapadnyj Berlin. Problemy i reszenija*. Moskwa 1974, s. 147.

⁶ F. M. Akopow, *Zapadnyj Berlin...*, op. cit., s. 144.

⁷ Przykłady tego rodzaju działalności patrz: *Tatsachen über...*, op. cit., ss. 114 - 117.

⁸ F. M. Akopow, *Zapadnyj Berlin...*, op. cit., ss. 152 - 154; H. Mehls, E. Mehls, *13 August. „Illustrierte Historische Hefte”* nr 17, Berlin 1979; P. Ab-rassimow, *Westberlin gestern und heute*. Berlin 1981.

TABELA 1

Ilość zarejestrowanych przypadków nielegalnego szmuglowania towarów przez granicę do Berlina Zachodniego

lata	liczba przypadków
1953	36 333
1954	16 129
1955	39 428
1956	35 077
1957	23 189
1958	26 682
1959	20 924
1960	20 608
razem	218 370

Źródło: *Tatsachen über Westberlin – Subversion, Wirtschaftskrieg, Revanchismus gegen die sozialistischen Staaten*. Berlin 1962, s. 118.

kim do Berlina Zachodniego masło i mięso. Z towarów przemysłowych były to: sprzęt optyczny, aparaty fotograficzne, maszyny do pisania, wyroby z porcelany, szkło z Jeny, instrumenty muzyczne⁹.

Amerykański profesor Hans Apel obliczył szkody na rzecz NRD w okresie istnienia otwartej granicy na kwotę 83,3 mld DM¹⁰.

Zachodnioniemiecki ekonomista profesor dr Fritz Baade — *Weltwirtschaftsinstitut* w Kilonii — wyliczył w 1963 r., iż NRD do czasu zabezpieczenia swej granicy państwowej w Berlinie utraciła na rzecz RFN 100 mld DM, czy też jej równowartość¹¹.

Według szacunków NRD wielkość strat wynosi w przybliżeniu 120 mld DM¹². W 1970 r. premier NRD W. Stoph zażądał od RFN zapłacenia odszkodowania w wysokości 120 mld DM z tytułu migracji ludności z NRD do RFN do 13 sierpnia 1961 r.¹³ Na tę sumę składają się szkody, jakie powstały dla NRD m. in. z powodu werbunku kadry zawodowej, spekulacji walutowych, zakłóceń w przebiegu i realizacji handlu pomiędzy obydwoma państwami niemieckimi. Szkody wyrządzone NRD odpowiadały mniej więcej wartości inwestycji w gospodarce narodowej w la-

⁹ Przykłady tego rodzaju działalności patrz: *Tatsachen über ...*, op. cit., ss. 119 - 125.

¹⁰ V. N. Boldyrew, *Westberlin und die europäische Sicherheit*. Berlin 1973, ss. 65 - 67.

¹¹ E. Męclewski, *Niemcy w Europie*. Warszawa 1974, s. 116; *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*. Bd. VIII. Berlin 1966, ss. 290 - 297; ten sam profesor podkreślił jeszcze raz w kwietniu 1965 r., że RFN jest winna NRD 100 mld DM.

¹² V. N. Belezki, *Die Politik ...*, op. cit., s. 268.

¹³ „Neues Deutschland” z 22 V 1970.

tach 1950 - 1961. Gdyby te środki stały do dyspozycji NRD, to można by było wybudować 100 walcowni lub 1 milion sztuk trabantów, lub też oddać do użytku 4 miliony nowych trzypokojowych mieszkań¹⁴.

1.2.2. Berlin Zachodni a tzw. Grenzgängerproblem

Prawie 50% zarejestrowanych w Berlinie Zachodnim pracowników mieszkało w Berlinie Demokratycznym lub pochodziło z okolic Berlina. Według zachodnich danych liczbę tych pracowników szacowano na 52 - 57 tys. osób. Do tego dochodziło jeszcze sporo niemeldowanej siły roboczej. Liczbę innych dorywczych pracowników, a więc gospodarzy, robotników transportowych szacowano na dalsze 40 tys. osób¹⁵.

Dzięki działaniom ochronnym podjętym przez rząd NRD 13 sierpnia 1961 r. Berlin Zachodni stracił 56 283 zatrudnionych, z tego 44 419 osób mieszkało w małych miejscowościach pod Berlinem¹⁶. 48,5% mężczyzn i 29% kobiet pracowało w firmach znajdujących się na terenie Berlina Zachodniego więcej niż 20 czy nawet 25 lat, zresztą bardzo często nawet w tej samej firmie. 40,3% mężczyzn i 26,4% kobiet pracowało w Berlinie Zachodnim dłużej niż 5 lat¹⁷. Około 60% obywateli NRD zatrudnionych w Berlinie Zachodnim pracowało w przemyśle przetwórczym, metalowym i budownictwie. Reszta w małych prywatnych firmach czy nawet w administracji Senatu zachodniobерlińskiego.

We wrześniu 1960 r. udział zatrudnienia obywateli NRD w tych trzech gałęziach gospodarki Berlina Zachodniego wynosił dokładnie 63%. 15% obywateli zatrudnionych w Berlinie Zachodnim pracowało w bankowości i handlu, a tylko 0,7% pracowało w gospodarstwach znajdujących się na terenie Berlina Zachodniego.

Analiza danych zawartych w tabeli nr 3 wskazuje na fakt, iż w latach 1950 - 1961 średnio 63,3% obywateli NRD pracujących w przemyśle Berlina Zachodniego było zatrudnionych w samym tylko przemyśle maszynowym, elektrotechnicznym i odzieżowym. Liczba obywateli NRD zatrudnionych w przemyśle Berlina Zachodniego w latach 1950 - 1954 ulegała systematycznemu spadkowi, od 1955 r. zaczęła wzrastać z 10 905

¹⁴ M. Tomala, *Problemy polityczno-gospodarcze NRD*. KZP PZPR MSW Warszawa 1967; *Geschichte der...*, op. cit., ss. 290 - 297.

¹⁵ *Berlin - Fibel. Bericht zur Lage der Stadt*. Berlin 1975, ss. 280 - 291; liczba obywateli NRD pracujących w Berlinie Zachodnim ulegała ciągłym zmianom. W maju 1960 r. liczba ta wynosiła 38,3 tys. osób, zaś we wrześniu 1960 r. 40,0 tys. osób.

¹⁶ Wśród osób mieszkających w Berlinie Demokratycznym było 25 047 mężczyzn i 19 372 kobiety. Wśród osób pochodzących z miejscowości spod Berlina liczby te wynosiły odpowiednio 7 720 i 4 144.

¹⁷ K. Pritzkoleit, *Berlin. Ein Kampf ums Leben*. Düsseldorf 1962, ss. 166 - 167.

TABELA 2

Miejsca pracy obywateli NRD w gospodarce Berlina Zachodniego we wrześniu 1960 r. (w tys. osób)

miejsce zatrudnienia	liczba osób	udział w całości zatrudnienia
1. drobny przemysł przetwórczy	10,8	27
2. przemysł metalowy	8,4	21
3. budownictwo	6,0	15
4. banki i handel	6,0	15
5. usługi	2,8	7
6. służby publiczne	2,7	6,7
7. komunikacja	2,3	5,8
8. energetyka i kopalnictwo	0,7	1,8
9. rolnictwo	0,3	0,7
Razem	40,0	100,0

Źródło: Berlin - *Fibel. Berichte zur Lage der Stadt. Berlin 1975*, tab. I, s. 261.

TABELA 3

Średnie roczne zatrudnienie obywateli NRD w przemyśle Berlina Zachodniego w latach 1950 - 1961

lata	liczba obyw. NRD zatrudnionych w przem. Berlina Zachodniego	zmiany do roku poprzedniego	liczba obyw. NRD zatrudn. w trzech gał. przem. B. Z. a)	udział 4/2 w %
1	2	3	4	5
1950	16 295		9 704	59,5
1951	14 466	-11,2	9 269	64,1
1952	12 982	-10,3	8 457	65,1
1953	11 153	-14,1	7 291	65,4
1954	10 398	- 6,8	6 737	64,8
1955	10 905	4,9	6 962	63,8
1956	11 549	5,9	7 422	64,3
1957	12 186	5,5	7 757	63,6
1958	11 600	- 4,8	7 180	61,9
1959	10 937	- 5,7	6 737	61,6
1960	13 632	24,6	8 473	62,1
1961	21 735	59,4	13 942	64,1
średnio 1950 - 1961	13 153		8 328	63,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie: 1) lata 1949 - 1950 - *Berlin in Zahlen. Statistisches Landesamt, Berlin 1950; Berlin in Zahlen 1950. Hauptamt für Statistik und Wahlen. Berlin 1950*. 2) - lata 1951 - 1961 - *Statistisches Jahrbuch Berlin 1951 - 1970. Berlin (West)*. a) liczba obywateli NRD zatrudnionych w przemyśle maszynowym, elektrotechnicznym i odzieżowym.

TABELA 4

Udział zatrudnienia obywateli NRD w średnim zatrudnieniu trzech najważniejszych gałęzi przemysłu Berlina Zachodniego w latach 1950 - 1964 w procentach

lata	średnie zatr. w przemysłe maszyno- wym	udział obywat. w NRD	średnie zatr. w przemyśle elektrotech.	udział obywat. NRD	średnie zatr. w przemyśle odzieżowym	udział obywat. NRD
1950	16 413	9,6	53 110	13,9	7 282	9,7
1951	21 887	6,8	61 969	11,5	9 777	6,9
1952	26 088	5,3	61 781	10,3	11 320	6,0
1953	26 588	4,3	62 409	8,7	13 509	5,1
1954	28 043	3,6	70 422	7,0	15 348	5,0
1955	32 312	3,5	83 534	5,8	18 114	5,6
1956	35 306	3,4	89 344	5,2	21 280	7,5
1957	36 475	3,4	92 313	4,7	23 753	9,3
1958	35 324	3,3	97 758	4,0	23 294	9,0
1959	35 097	3,1	102 486	3,5	22 979	8,9
1960	38 605	4,2	109 758	4,1	23 309	10,2
1961	40 879	6,1	115 039	7,3	23 603	13,0
1962	40 092		111 791		22 346	
1963	39 614		106 961		22 307	
1964	39 504		101 991		23 352	
średnio 1950 - 1961	31 085	4,7	83 327	7,2	17 797	8,0

Źródło: jak w tabeli 3.

osób do 12 186 osób w 1957 r. W latach 1958 - 1959 zanotować można kolejny spadek z 11 600 osób do 10 937 osób.

W latach 1960 - 1961 nastąpił gwałtowny wzrost wskaźnika zatrudnienia obywateli NRD w przemyśle Berlina Zachodniego, w 1960 r. o 24,6%, zaś w 1961 roku aż o 59,4%.

Średni udział zatrudnienia obywateli NRD w średnim zatrudnieniu trzech najważniejszych gałęzi przemysłu Berlina Zachodniego w latach 1950 - 1961 był znaczący i wynosił odpowiednio w przemyśle maszynowym 4,7%, w przemyśle elektrotechnicznym 7,2% i w przemyśle odzieżowym 8,0%. Szczegółowe zestawienie obrazujące kształtowanie się wskaźnika udziału zatrudnienia obywateli NRD w średnim zatrudnieniu w trzech gałęziach przemysłu Berlina Zachodniego zawiera tabela 4.

Po 1961 r. średnie zatrudnienie w trzech najważniejszych gałęziach przemysłu Berlina Zachodniego uległo nieznacznemu spadkowi. Związane było to z faktem, iż brak przybyszów z NRD zrekompensowano własnymi zasobami siły roboczej, likwidując w ten sposób w znacznym stopniu bezrobocie na terenie Berlina Zachodniego.

Zatrudnianie obywateli NRD w Berlinie Zachodnim przyniosło pośrednio czy też bezpośrednio produktowi społecznemu Berlina Zachodniego (*Sozialprodukt*) w latach 1960-1961 1 mld DM, natomiast w latach 1950-1960 od 8 do 10% produktu społecznego Berlina Zachodniego było wytworzone przez tę grupę ludzi¹⁸. Tylko w 1961 r. NRD miała straty w swojej produkcji z tytułu pracy tych ludzi w Berlinie Zachodnim ocenione na kwotę 2,5 mld DM¹⁹.

Niemiecka Republika Demokratyczna nie mogła przyglądać się bezczynnie temu procesowi. 31 lipca 1961 r. nadburmistrz Berlina Demokratycznego Friedrich Ebert przesłał pismo do W. Brandta z propozycją podjęcia rozmów na temat uregulowania tzw. *Grenzgängerproblemu*. F. Ebert zaproponował zatem powołanie Wspólnej Komisji, której zadaniem byłoby wypracowanie odnośnych propozycji. W. Brandt nie udzielił odpowiedzi na tę propozycję, oświadczył jedynie, że nie byłoby *Grenzgängerproblemu* w przypadku, jeżeliby druga strona respektowała postanowienia 4-mocarstwowego statusu o wolnym dostępie i wolnym wyborze zatrudnienia i miejsca pracy w obrębie Berlina²⁰.

Dnia 4 sierpnia 1961 r. Magistrat potwierdził list nadburmistrza z 31 lipca 1961 r. do Senatu Berlina Zachodniego, w którym została powtórzona propozycja, by poprzez porozumienie polityczne reprezentacji obydwu części miasta uregulować problem obywateli NRD pracujących w Berlinie Zachodnim. Mimo ważności sprawy, nie było w dalszym ciągu żadnej odpowiedzi. W tej sytuacji Magistrat Berlina Demokratycznego powziął 4 sierpnia 1961 r. decyzję, na podstawie której z mocą od 1 sierpnia 1961 r. wszyscy obywatele NRD pracujący w Berlinie Zachodnim zobowiązani byli płacić w markach zachodnich czynsz, opłaty dzierżawne, opłaty za gaz, prąd i wodę. Magistrat zarządził jednocześnie, iż wszyscy ci obywatele powinni się w odpowiednich placówkach na nowo zarejestrować, nawet jeżeli wykonują tylko okazjnie jakiegokolwiek prace w Berlinie Zachodnim²¹. Zarządzenia te spotkały się z protestem mocarstw zachodnich²².

¹⁸ F. M. Akopow, *Zapadnyj Berlin...*, op. cit., ss. 155-161; K. D. Mantelmann, *Die wirtschaftliche Schädigung der DDR: „Wirtschaft und Politik in Westberlin“* nr 3/70, ss. 30-31.

¹⁹ G. Keiderling, P. Stulz, *Berlin 1945-1968. Zur Geschichte der Hauptstadt der DDR und der selbständigen politischen Einheit Westberlins*. Berlin 1970, s. 471.

²⁰ „Neues Deutschland” z 31 VII 1961; *Problem Berlina Zachodniego. Dokumenty i komentarz*. Warszawa—Poznań 1961, dok. 172 a, b, c, d.

²¹ *Dokumente zur Berlin — Frage 1944-1962*. München 1962, dok. 317, ss. 464-465 i dok. 318, s. 465.

²² H. Siegler, *Von der gescheiterten Gipfelkonferenz Mai 1960 bis zur Berlin-Sperre August 1961*. Bonn—Wien—Zürich 1961, dok. 61, ss. 88-90.

Następne zarządzenie przyszło w nocy z 12/13 sierpnia 1961 r. NRD nie mogła powstrzymać swoich obywateli, pozostało jej tylko wprowadzić kontrolę w stosunku do Berlina Zachodniego albo oddzielić swoją część miasta.

Na podstawie Uchwały Rady Ministrów NRD z dnia 12 sierpnia 1961 r. obywatele Berlina Demokratycznego nie mogli więcej pracować na terenie Berlina Zachodniego. Magistrat wezwał wszystkich obywateli Berlina Demokratycznego, którzy dotychczas pracowali w Berlinie Zachodnim, aby albo podjęli pracę w swym ostatnim miejscu zatrudnienia w Berlinie Demokratycznym, albo też zgłosili się do kompetentnej placówki, która miała pośredniczyć w otrzymaniu odpowiedniej pracy²³.

1.2.3. Problem uchodźstwa z Niemieckiej Republiki Demokratycznej

W 1961 r. Niemiecka Republika Demokratyczna wraz z Berlinem Demokratycznym liczyła tylko 17,1 mln mieszkańców. Masowe ucieczki stanowiły duży upust krwi. Prawie połowa uciekinierów to ludzie poniżej 25 lat, tylko 10% to byli renciści, 60% uciekinierów to ludzie w wieku produkcyjnym. Ten exodus młodych z wysokimi kwalifikacjami postawił NRD na skraju załamania egzystencji państwowej²⁴.

W latach 1950 - 1960 liczba ludności NRD spadła z 18 338 tys. osób do 17 241 tys. osób, tj. o 6,5% co oznacza, że pomimo nadwyżki urodzin wynoszącej 4 na 1000 i przybycia do NRD z Zachodu tj. RFN i Berlina Zachodniego 503 361 osób NRD traciła średnio rocznie w latach 1949 - 1961 215 332 osoby²⁵.

Do 1949 r. uciekinierzy ze strefy radzieckiej i radzieckiego sektora w Berlinie nie byli systematycznie rejestrowani. W Berlinie Zachodnim zaczęto ich rejestrować od stycznia 1949 r., zaś w RFN od września 1949 r.²⁶

Liczyby osób składających wnioski o uzyskanie pozwolenia na pobyt w RFN nie można w tych latach jednoznacznie utożsamiać z liczbą

²³ *Problem...*, op. cit., dok. 172 d, s. 391.

²⁴ *Information zur politischen Bildung*. Bundeszentrale für Politische Bildung, Berlin 1979, nr 181, ss. 23 - 24.

²⁵ G. Binder, *Die große Provokation. Kritische Bilanz im dritten Jahrzehnt der deutschen Teilung*. Stuttgart 1969, s. 30. Według tego autora w latach 1950 - 1964 do NRD przesiedliło się 501 300 osób; H. Zimmermann, *DDR Handbuch*. Köln 1985, ss. 1367 - 1368; według tego autora w latach 1950 - 1964 do NRD przesiedliło się 503 361 osób.

²⁶ *Die Berliner Mauer. Eine Verhöhnung der Menschenrechte. Die internationale Juristen-Kommission*. Genf 1962, s. 13.

TABELA 5

Podstawowe informacje o rozwoju ludności NRD w latach 1939 - 1970

lata	liczba ludności	zmiany w %	udział w % ludzi w wieku produk.	ur./zgony na 1000 miesz.
1939	16 745	—	67,5	6,1
1946	18 057	7,8	62,5	-12,4
1950	18 388	1,8	63,3	4,6
1955	17 944	-2,4	63,2	4,4
1960	17 241	-3,9	61,0	3,4
1965	17 020	-1,3	57,6	3,0
1970	17 058	0,2	57,3	- 0,2

Źródło: *Handbuch der DDR Wirtschaft*. Bonn 1977, tab. 4, s. 299; *Statistisches Jahrbuch 1982 der DDR*. Berlin 1982, tab. 23, s. 54.

uchodźców z NRD. Nawet po wejściu w życie ustawy o postępowaniu w sprawie przyjmowania do obozów przejściowych wielu uciekinierów zamieszkało w RFN wcale nie przechodząc przez obozy dla uchodźców. W samym tylko 1954 r. liczbę tych nielegalnych przybyszów oceniano na blisko 51 tys. osób. W statystykach zachodnioniemieckich są ujęte także osoby składające wnioski o uzyskanie pozwolenia na pobyt stały w RFN, które znalazły się w RFN legalnie za oficjalnym przyzwoleniem rządu NRD. Osób tych nie można zatem zaliczać do uchodźców. Do 1962 r. osób tych nie ujmowano oddzielnie w statystykach. Należy również uwzględnić fakt, że około 10% uchodźców powróciło do NRD. Niektóre z tych osób ponownie uciekły do RFN. Tym sposobem pewna część uchodźców jest ujmowana kilkakrotnie w statystykach jako osoby ubiegające się o uzyskanie zezwolenia na pobyt w RFN. Pomimo tych braków dane zawarte w tabeli 6 pozwalają na uzyskanie w miarę dokładnego obrazu o wielkości ucieczek i okresach ich szczególnego nasilenia.

W okresie od 1 stycznia 1949 r. do 13 sierpnia 1961 r. Niemiecką Republikę Demokratyczną opuściło 2 747 697 osób, przez Berlin Zachodni przeszła połowa z nich²⁷. Od momentu zakończenia wojny do 13 sierpnia 1961 r. terytorium NRD opuściło 3 979 697 osób.

O dotkliwości ucieczek dla Niemieckiej Republiki Demokratycznej świadczy udział młodzieży poniżej 25 lat w grupie uchodźców z NRD.

²⁷ A. Hillgruber, *Berlin. Dokumente 1944-1961*. Darmstadt 1961, s. 45; według tego autora w latach 1949-1961 NRD opuściło nielegalnie 2 691 270 osób. Jego rachunek opierał się na danych: 1949 rok (1 IX-31 XII 1949) 129 245 osób i 1961 rok (1 I-15 VIII 1961) 159 730 osób; *Die Flucht aus der Sowjetzone und die Sperrmaßnahmen*. Bonn 1931, s. 15; według tej pozycji do 15 sierpnia 1961 r. NRD opuściło nielegalnie 2 691 270 osób.

TABELA 6

Zestawienie liczb obywateli NRD, którzy opuścili niemieckie NRD w latach 1947 - 1964

lata	styczeń	luty	marzec	kwiecień	maj	czerwiec	lipiec	sierpień	wrzesień	październik	listopad	grudzień	suma
do 1947													1 131 000
1948													101 000
1949													190 000
1950	13 479	12 401	15 443	14 696	17 580	21 207	21 153	20 421	18 089	17 693	14 967	10 659	197 788
1951	12 289	11 583	12 514	13 892	12 928	14 177	15 385	17 389	16 184	14 848	11 817	12 642	165 648
1952	7 227	10 596	18 420	9 307	9 793	16 883	15 190	18 045	23 331	19 475	17 156	16 970	182 393
1953	22 396	31 613	58 605	36 695	35 484	40 381	17 260	14 682	19 267	22 032	19 913	13 062	331 390
1954	15 060	11 655	18 054	17 611	14 816	15 380	16 606	17 051	17 276	15 526	13 755	11 408	184 198
1955	14 350	12 474	15 754	18 076	19 550	20 252	19 493	25 690	28 183	32 874	25 963	20 211	252 870
1956	26 811	22 526	21 001	26 718	23 121	22 098	23 124	27 522	25 647	25 985	20 208	14 428	279 189
1957	19 373	16 754	19 476	19 334	20 388	18 469	24 280	27 590	27 029	26 630	23 682	18 617	261 622
1958	21 343	15 646	15 796	15 872	15 500	14 232	19 283	21 595	21 107	19 297	13 873	10 548	204 092
1959	13 142	10 072	10 391	15 764	12 290	10 718	12 107	13 610	13 960	12 824	9 754	9 285	143 917
1960	9 905	9 803	13 422	17 183	20 285	17 888	16 543	21 465	20 698	21 150	16 427	14 399	199 188
1961	16 697	13 576	16 094	19 803	17 791	19 198	30 415	47 433	14 821	5 366	3 412	2 420	207 026*
1962													16 741
1963													12 967
1964													11 864

* w okresie I i II 1961 - 13 VIII 1961 r. zarejestrowano 155 402 uchodźców, natomiast od 14 VIII 1961 do 31 XII 1961 r. było ich 51 624.

Źródło: E. F. Müller, P. Greiner, *Mauerbau und Neues Deutschland...* op. cit., tab. 1, s. 21; G. Hinder, *Die grosse Provokation...* op. cit., ss. 29 - 38; H. Stiegler, *Dokumentation zur Deutsche Frage von Atlantik Charita 1941 bis zur Berlin sperre 1961*. Bonn-Wilm-Zürich 1961, ss. 760 - 762; *Daten zur Wirtschaft...* op. cit., tab. 12, s. 18; 13 August 1961. Seminarheft, Bonn 1981, ss. 21 - 23; A. Hillgruber, *Berlin Dokumente...* op. cit., s. 45; *Die Flucht aus der Sowjetzone...* op. cit., s. 15; *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1969*, s. 59.

TABELA 7

Udział młodzieży poniżej 25 lat w grupie uchodźców z NRD w latach 1952 - 1964 w procentach

lata	udział młodzieży poniżej 25 lat w %
1952	52,6
1953	48,7
1954	49,1
1955	52,4
1956	49,0
1957	52,2
1958	48,1
1959	48,3
1960	48,8
1961	49,6
1962	38,7
1963	13,3
1964	11,1

Źródło: *Die Flucht aus der Sowjetzone...*, op. cit., s. 10; *SBZ von A bis Z*. Bonn 1965, s. 132; *13 August 1961...*, op. cit., s. 21 - 23; E. Nolte, *Deutschland und der kalte Krieg*. München 1974, s. 421 - 425.

W latach 1952 - 1961 wynosił on średnio 49,9⁰%, natomiast w latach 1962 - 1964 wynosił już tylko 21⁰%.

Ogółem w latach 1952 - 1961 18,4⁰% uchodźców stanowiły dzieci do lat 14. Największą grupę uchodźców stanowiły osoby w przedziale wieku 14 - 65 lat, tj. aż 76,7⁰%, najmniejszą grupę stanowili ludzie po 65 roku życia, było ich zaledwie 4,9⁰%.

Po 13 sierpnia 1961 r. nastąpiły zmiany wielkości udziału poszczególnych grup wiekowych. W latach 1962 - 1974 z osób, które opuściły NRD 3,3⁰% stanowiły dzieci w wieku poniżej 14 lat. Także grupa osób w przedziale 14 - 65 lat uległa zmniejszeniu, udział ten wynosił odpowiednio 45,3⁰%. Po 13 sierpnia 1961 r. nastąpił ogromny wzrost udziału ludzi powyżej 65 roku życia z 4,9⁰% do 51,4⁰%²⁸. Należy wspomnieć, że zgodnie z obowiązującymi w tym względzie przepisami w 45,3⁰% był bardzo duży udział kobiet w wieku powyżej 60 lat, które mogły wyjechać legalnie w odwiedziny na Zachód. Bardzo często kobiety te już nie wracały do NRD. Podobnie w 51,4⁰% był duży udział mężczyzn w wieku powyżej 65 lat, od której to granicy wieku mogli oni legalnie wyjeżdżać na Zachód celem odwiedzenia swoich rodzin.

²⁸ *Daten zur Wirtschaft-Gesellschaft-Politik-Kultur der BRD 1950 - 1975*. Baden-Baden 1976, tab. 12, s. 8.

TABELA 8

Struktura zawodowa uchodźców z NRD w latach 1952 - 1963

Lp. grupy zawodowe	1952 - 57	1958	1959	1960	1961	1962	1963	Struktura zaw. uchodźców w %	
								1952 - 61	1962 - 63
1. Uprawa roślin i gospodarka hodowlana	114 232	9 287	7 211	14 695	9 368	688	577	6,88	1,97
2. Przemysł i rzemiosło	309 355	39 319	28 974	42 362	45 979	4 691	3 579	20,72	12,91
3. Zawody techniczne	27 813	4 394	3 418	5 255	6 218	463	399	2,10	1,34
4. Handel i komunikacja	176 824	23 983	17 262	23 501	24 566	1 946	1 560	11,85	5,47
5. Gospodarstwa domowe, służba zdrowia i higiena	73 436	11 843	7 602	9 625	10 079	915	815	5,00	2,70
6. Administracja i prawo	42 762	8 894	5 441	6 938	7 082	478	148	3,16	0,98
7. Życie umysłowe i kulturalne	22 073	5 228	2 907	3 787	4 138	334	217	1,70	0,86
8. Nieokreślone zawody	164 962	20 462	14 528	14 690	17 731	1 912	2 205	10,33	6,43
1 - 8 osoby czynne zawodowo	931 457	123 410	87 343	120 853	125 161	11 427	9 500	61,74	32,66
9. Renciści i emeryci	65 062	13 851	14 836	15 231	17 257	5 487	28 487	5,62	53,02
10. Gospodynie domowe	177 144	23 058	14 758	20 921	19 598	1 755	2 740	11,36	7,02
11. Dzieci i uczniowie	314 156	41 224	25 484	40 537	42 220	2 453	1 826	20,62	6,69
12. Studenci	6 371	2 522	1 496	1 646	2 790	254	139	0,66	0,61
1 - 12 razem	1 494 190	204 092	143 917	199 188	207 026	21 376*	42 692**	100,00	100,00

* 21 376 osób, z tego 16 741 to uchodźcy, zaś 4 635 to przesiedleńcy.

** 42 692 osoby, z tego 12 967 to uchodźcy, zaś 29 731 to przesiedleńcy.

Źródło: obliczenia własne; SBZ non Atlas Z..., op. cit., s. 135.

Katastrofalne znaczenie miały dla NRD ucieczki osób z pewnych grup zawodowych. W latach 1952 - 1961 spośród osób czynnych zawodowo najbardziej dotkliwe dla NRD były ucieczki z takich grup zawodowych, jak przemysł i rzemiosło 20,7⁰%, handel i komunikacja 11,3⁰%, uprawa roślin oraz gospodarka hodowlana 6,9⁰%. Spośród osób nieczynnych zawodowo dużą grupę stanowiły w omawianym okresie dzieci i uczniowie 20,6⁰%, jak również renciści i emeryci 5,6⁰%.

Gospodarka NRD boleśnie odczuwała ucieczki niektórych grup zawodowych inteligencji. Przykładowo w 1960 r. było w NRD 11,7 tys. lekarzy i 1720 wykładowców wyższych uczelni. Te dwie grupy zawodowe stanowiły razem 0,08⁰% ludności. Wśród uciekinierów w 1960 r. udział tych dwóch zawodów był 5-krotnie wyższy, tj. 0,4⁰%, co oznacza, że uciekło 688 lekarzy i 142 wykładowców wyższych uczelni. W 1960 r. 3,1⁰% uchodźców reprezentowało zawody inteligenckie. Rok 1960 był rokiem typowym, taka sytuacja powtarzała się rokrocznie²⁹. Szczegółowe dane dotyczące struktury zawodowej uchodźców zawarte są w tabelach 8 i 9.

Dzień 13 sierpnia 1961 r. spowodował zmiany wielkości udziału poszczególnych grup zawodowych uchodźców. Szczegółowe zestawienie odpowiednich danych zawierają tabele 8 i 9. Średni udział osób czynnych zawodowo uległ zmniejszeniu z 61,7⁰% w latach 1952 - 1961 do 32,7⁰% w latach 1962 - 1963. Udział dzieci i uczniów, którzy musieli niejako uciekać wraz z rodzicami zmniejszył się odpowiednio z 20,6⁰% do 6,7⁰%. Po 13 sierpnia 1961 r. ludzie w wieku emerytalnym mogli wyjeżdżać na Zachód. Wtedy też wielu z nich decydowało się na pozostanie na Zachodzie, toteż tylko w grupie emerytów i rencistów zanotowano wzrost udziału odpowiednio z 5,6⁰% do 53,0⁰%. Wzrost udziału poszczególnych grup zawodowych po 13 sierpnia 1961 r. zanotowano w tych zawodach, które wiązały się z osiągnięciami wieku emerytalnego, jak np. lekarze, inżynierowie i technicy.

Oczywiście tej skali ucieczek państwo takiej wielkości jak NRD nie mogło znieść. Polityczne i ekonomiczne korzyści miała tylko RFN. Znany profesor dr Baade, na podstawie podanych przez NRD informacji o kosztach poniesionych na wykształcenie siły roboczej³⁰ obliczył, iż NRD poniosła szkody i straty w wysokości 22,5 mld DM. Podczas posiedzenia

²⁹ Obliczenia własne; więcej informacji na ten temat patrz: E. F. Müller, P. Greiner, *Mauerbau und Neues Deutschland Die Vorgeschichte des Baus der Berliner Mauer in der Parteipresse der DDR*. Bielefeld 1969, ss. 21 - 24; G. Binder, *Die große Provokation...*, op. cit., s. 30.

³⁰ F. M. Akopow, *Zapadnyj Berlin...*, op. cit., ss. 155 - 161 (lekarz — 31,0 tys. DM; inżynier — 38,0 tys. DM; wykładowca wyższej uczelni — 22,0 tys. DM; agrom — 12,0 tys. DM; średni personel medyczny — 9,0 tys. DM).

TABELA 9
Struktura zawodowa inteligencji, która opuściła nielegalnie NRD w latach 1952 - 1963

grupy zawodowe	1952 - 1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	razem w latach 1952 - 1963	struktura zawodowa uchodźców	
									1952 - 61 w %	1962 - 63 w %
lekarze	925	927	570	688	762	76	33	3 981	8,60	13,09
dentyści	497	262	169	296	250	21	18	1 513	3,27	4,68
weterynarze	99	53	38	79	63	12	7	351	0,74	2,28
aptekarze	342	184	105	171	193	23	35	1 053	2,21	6,96
sędziowie i prokura- torzy	105	11	8	6	5	-	-	135	0,30	-
adwokaci i notariusze	513	64	31	50	40	6	4	708	1,55	1,20
wykładowcy wyższych uczelni	200	208	188	142	32	5	4	779	1,71	1,08
pozostali nauczyciele	9 511	3 089	1 252	2 033	2 006	104	67	18 062	39,72	20,53
inżynierowie i technicy	8 953	2 345	1 590	2 648	3 336	230	188	19 290	41,90	50,18
razem	21 145	7 143	3 951	6 113	6 687	477	356	45 872	100,00	100,00

Zródło: obliczenia własne, SBZ von A bis Z....., op. cit., s. 135.

Arbeitergemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein Westfalen odbyłym w dniu 22 maja 1957 r. powiedział on „weźmy np. wartość 15 tys. DM i pomnóżmy przez liczbę siły roboczej wykształconej i wykwalifikowanej przez gospodarke narodową NRD, to otrzymamy sumę 22,5 mld DM”³¹.

Jak wynika z przytoczonych danych liczbowych liczba uchodźców z NRD podlegała ciągłym zmianom. W tej sytuacji trudno jest mówić o jakimś trendzie ucieczek. Problem wielkości ucieczek w poszczególnych latach można wytłumaczyć pojawianiem się pewnych politycznych, społecznych i gospodarczych zjawisk w samej NRD³².

Duży wzrost ucieczek spowodowało podjęcie na II Konferencji Partyjnej w lipcu 1952 r. decyzji o przyspieszeniu budowy socjalizmu w NRD. Najwięcej osób uciekło w ciągu roku 1953, bo aż 331 390 osób. W tym czasie w NRD położono dość duży nacisk na forsowanie kolektywizacji rolnictwa. Fakt ten spowodował zahamowanie wewnętrznej konsolidacji. Rolnicy decydowali się na wstąpienie do rolniczych spółdzielni produkcyjnych albo pozostawała im ucieczka do RFN. Fakt ten spowodował, iż w marcu 1953 r. uciekło 58 605 osób. Była to największa liczba ucieczek w ciągu jednego miesiąca.

Ważną częścią składową programu KPN z 11 czerwca 1945 r. była demokratyczna reforma rolna. W jej wykonaniu utworzono tzw. fundusz ziemi. Większą część tego funduszu rozdzielono między chłopów i robotników rolnych. Tworzenie spółdzielni produkcyjnych rozpoczęło się w 1952 r. z momentem ogłoszenia budowy socjalizmu i zakończyło się na wiosnę 1960 r.³³

W latach 1950 - 1960 liczba gospodarstw prywatnych zmniejszyła się o 825 420, a powierzchnia użytków rolnych zmalała w tych gospodarstwach o 5 670 560 ha. W ujęciu procentowym oznacza to zmniejszenie liczby gospodarstw prywatnych o 96⁰/₀, a powierzchni ich użytków rolnych o 92⁰/₀. To ograniczenie ilości i powierzchni gospodarstw prywatnych dokonywało się na korzyść rozwoju socjalistycznych gospodarstw państwowych i spółdzielczych. Łączna powierzchnia użytków rolnych gospodarstw socjalistycznych w 1960 r. osiągnęła 6 239 115 ha, czyli 92,4⁰/₀ ogółu powierzchni użytków rolnych w NRD.

W 1951 r. w przemyśle NRD wystąpiły ogromne trudności powstałe

³¹ „Arbeitergemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein Westfalen”, H. 71 Köln—Opladen, s. 18.

³² A. Grosser, *Deutschlandbilanz. Geschichte Deutschlands seit 1945*. München 1970, ss. 410 - 415; S. Hampel, *Der Sowjetsektor von Berlin. Eine Analyse seines äußeren und inneren Status*. Frankfurt/M.-Berlin 1963, ss. 102 - 189.

³³ *Handbuch der DDR — Wirtschaft*. Bonn 1977, s. 147; H. Weber, *Von SBZ zur DDR*. Hannover 1967, ss. 51 - 52.

TABELA 10

Zmiany form własności gospodarstw rolnych w NRD w latach 1950 - 1960

lata	ogółem	państwowe gospod. rolne	inne państw. gosp. rolne	rolnicze spółdziel. produkcyjne	gospodarstwa prywatne
1950	888 245	559	32 062	—	855 624
1951	886 490	590	31 403	—	854 497
1952	870 434	814	27 859	—	841 961
1953	843 185	562	35 703	3 389	745 166
1954	858 278	557	25 568	4 958	763 374
1955	803 907	540	15 798	5 879	780 990
1956	762 659	555	14 311	6 270	741 523
1957	704 820	577	19 004	6 285	678 954
1958	654 923	700	14 260	7 859	632 104
1959	367 035	688	13 648	9 566	343 133
1960	59 958	669	9 449	19 276	30 204

Źródło: Wł. Markiewicz, *Niemiecka Republika Demokratyczna. Rozwój społeczny i gospodarczy 1949 - 1969*. Poznań 1971, tab. 1, s. 240; W. Schmidt, V. Klemm, *20 Jahre erfolgreicher Agrarpolitik in der DDR*. Berlin 1969; *Statistisches Jahrbuch der DDR 1965 - 1969*; *Statistisches Jahrbuch der DDR 1960/61*, s. 419. B. Gruchman, B. Wiewióra, *Niemiecka...*, op. cit., tab. 2, s. 82.

TABELA 11

Zmiany powierzchni użytków rolnych w NRD w latach 1950 - 1960 w ha

lata	ogółem	państwowe gospodarstwa rolne	inne państw. gospod. rolne	rolnicze spółz. pro- dukcyjne	gospodarstwa prywatne
1950	6 528 371	177 410	193 927	—	6 157 034
1951	6 548 026	192 635	206 589	—	6 148 802
1952	6 525 816	232 077	208 572	—	6 085 167
1953	6 511 234	247 890	546 768	825 665	4 816 648
1954	6 497 189	280 132	481 472	779 813	4 901 840
1955	6 482 047	283 473	283 163	1 204 056	4 711 355
1956	6 479 658	286 440	223 068	1 461 371	4 508 779
1957	6 465 491	296 562	256 559	1 561 813	4 350 557
1958	6 447 770	373 461	166 443	1 897 786	4 010 080
1959	6 429 978	388 753	122 140	2 586 140	3 332 945
1960	6 439 828	403 173	114 372	5 421 570	486 474

Źródło: jak w tabeli 10.

m. in. w wyniku obłożenia embargiem dostaw do NRD wyrobów walcowanych. Ponadto RFN podjęła działania, które zmierzały do całkowitego ograniczenia wymiany handlowej pomiędzy dwoma państwami niemieckimi i spowodowania gospodarczego załamania NRD³⁴. Temu celo-

³⁴ W pierwszym półroczu 1951 r. wynosił on 200 mln DM, zaś w drugim półroczu 1952 r. już tylko 9 mln DM.

wi podporządkowane były również sabotaż, szpiegostwo gospodarcze i działalność dywersyjna, nadużycia podatkowe, spekulacja walutą. To wszystko miało wywołać pogorszenie sytuacji materialnej robotników, dezorganizację zaopatrzenia rynku i doprowadzić do przewrotu w NRD.

W kilku miastach i fabrykach NRD utworzono nielegalne grupy kontrrewolucyjne, które nawiązały kontakty z dywersyjnymi ośrodkami w Berlinie Zachodnim. W tej skomplikowanej sytuacji uchwały o szybszym wzroście gospodarki NRD podjęte przez rząd tego kraju w 1952 roku okazały się błędne. Uchwały te warunkowały osiągnięcie wysokiej stopy akumulacji bardzo dużym obniżeniem konsumpcji. Szczególnie błędne okazało się administracyjne podwyższenie norm pracy o prawie 10⁰/. Fakt ten, jak i podwyżka cen na niektóre artykuły żywnościowe i bilety kolejowe nie znalazły zrozumienia u ludzi pracy. 17 czerwca 1953 r. doszło do strajków i demonstracji w Berlinie i w kilku innych miastach NRD³⁵.

Nowy kurs i pełen nadziei ton berlińskiej Konferencji Ministrów Spraw Zagranicznych w lutym 1954 r. spowodował obniżenie liczby uchodźców. Następne lata przyniosły ze sobą jednak wiele nowych wydarzeń, co spowodowało wzrost liczby uchodźców. Spadek, jaki miał miejsce od 1957 r. w znacznej mierze należy przypisać ograniczeniom w ruchu podróży do RFN, wzmocnionej kontroli i stosowaniu trybu karnego wobec tych, którzy chcieli nielegalnie opuścić NRD.

W latach 1953 - 1957 następował powolny wzrost społecznych form rzemiosła. W tym czasie odgrywały one jedynie minimalną rolę w zaspokojeniu potrzeb ludności. W 1958 r. nastąpił w tej dziedzinie znaczny przełom. Od tego czasu rozwój produkcji spółdzielczej w rzemiosle zaczął gwałtownie wzrastać. Liczba zakładów prywatnych uległa zmniejszeniu z 231 536 w 1957 r. do 209 337 w 1958 r., tj. 10⁰/, natomiast liczba zatrudnionych z 795 035 do 669 829 osób, tj. o 16⁰/. Tendencja spadkowa zaznaczała się również w następnych latach. Spadek produkcji i usług rzemiosła prywatnego został pokryty przez odpowiedni wzrost w rzemiosle spółdzielczym³⁶.

O ekspansji rozwoju rzemiosła spółdzielczego świadczy fakt, iż liczba spółdzielni wzrosła z 47 w 1953 r. do 3878 w 1960 r. Największy wzrost zanotowano na przełomie lat 1957 - 1958, liczba spółdzielni wzrosła odpowiednio z 295 do 32 107. W parze z rozwojem spółdzielni rosła także i liczba członków tych spółdzielni. W latach 1953 - 1960 wzrosła z 1130

³⁵ T. Kaczmarek, *Gospodarka NRD*. Warszawa 1982, ss. 18 - 19 i 27 - 30.

³⁶ B. Gruchman, B. Wiewióra, *Niemiecka Republika Demokratyczna*. Poznań 1963, ss. 66 - 67.

osób do 143 958. Na przełomie lat 1957-1958 liczba członków wzrosła odpowiednio z 8125 osób do 61 567 osób³⁷.

Wśród uchodźców było także wielu zbrodniarzy hitlerowskich. Brak jest na ten temat dokładnych danych, niemniej wielu przestępców nie chcąc odpowiadać przed wymiarem sprawiedliwości w strefie radzieckiej zbiegło na Zachód w przekonaniu, że tam unikną należytej im kary, a jeżeli będą musieli już odpowiadać, to zostaną potraktowani w sposób łagodny. Ich przypuszczenia nie były bezpodstawne.

W NRD w latach 1945-1964 skazano ogółem 12 807 osób, w tym na karę śmierci 118 osób, na dożywotnie więzienie 231, na ponad 10 lat 3171 osób i na karę od 3 do 10 lat 1917 osób. Karę poniżej 3 lat otrzymało 7370 osób.

Tymczasem w RFN liczebniejszej ludnościowo niż NRD do dnia 1 stycznia 1964 r. wniesiono przed sądy niemieckie sprawy przeciwko 12 882 osobom, z których skazano 5445³⁸. Z nich skazano 12 osób na karę śmierci i 76 na dożywotnie więzienie, 5242 osoby na karę pozbawienia wolności i 114 na karę grzywny. Natomiast sądy sojusznicze działające do 1 stycznia 1950 r. skazały ogółem 5006 osób, w tym w strefie USA 1814 osób, w strefie brytyjskiej 1085 osób i w strefie francuskiej 2107 osób. Na karę śmierci sądy sojusznicze skazały 794 zbrodniarzy hitlerowskich, w tym w strefie USA 450 osób, w strefie brytyjskiej 240 osób i w strefie francuskiej 104 osoby³⁹.

„Dobry duch” z Camp David, polityka ZSRR budziły w ludności zaufanie i nadzieję na odprężenie. Z dniem 29 maja 1958 r. Izba Ludowa NRD uchwaliła zniesienie systemu zaopatrzenia kartkowego w żywność⁴⁰. Poprawa standardu życia była głównym zadaniem w 7-letnim planie gospodarczym. W latach 1957-1959 prywatne spożycie rosło rocznie o 8%⁴¹. Wszystkie te fakty znalazły swe odzwierciedlenie w relatywnie małej liczbie ucieczek w latach 1958-1959.

W 1960 r. pojawiły się jednak bariery produkcyjne, aby utrzymać tego rodzaju szybkie tempo konsumpcji. Dodatkowo doszedł spadek produkcji spowodowany kolektywizacją rolnictwa. Stopa wzrostu indywidualnej konsumpcji znacznie spadła, doprowadziło to do pewnych napięć na rynku. Rząd NRD stał przed prawie niewykonalnym zadaniem —

³⁷ B. Gruchman, B. Wiewióra, *Niemiecka...*, op. cit., tab. 6, s. 66; *Statistisches Jahrbuch 1960/1961*, s. 406.

³⁸ Po powstaniu RFN kara śmierci została zniesiona.

³⁹ K. Nowak, *RFN — zagadnienie polityczno-ustrojowe*. Warszawa 1967, ss. 411-413.

⁴⁰ B. Gruchman, B. Wiewióra, *Niemiecka...*, op. cit., s. 422.

⁴¹ *Handbuch der DDR — Wirtschaft...*, op. cit., s. 32; H. Weber, *Von SBZ...*, op. cit., ss. 30-32.

należało podnieść potencjał produkcyjny i lepiej zaspokoić potrzeby społeczeństwa. Brakowało czasu i środków, ludzie byli potrzebni, tymczasem młodzi masowo opuszczali NRD.

V Zjazd SED w 1958 r. postawił przed inteligencją bardzo poważne zadania. Zła interpretacja uchwał tego Zjazdu w późniejszym okresie spowodowała kampanię zarzutów przeciwko tej warstwie społeczeństwa, przyczyniając się do wzrostu jej ucieczek⁴². Wznowienie kolektywizacji wiosną 1960 roku i dążenie do socjalistycznego przeobrażenia prywatnego sektora rzemieślniczego, handlu i sieci zbytu, spowodowało ponowny wzrost liczby uchodźców.

Pogłębiający się kryzys berliński wywoływał uczucie niepokoju i w konsekwencji powodował wzrost liczby uchodźców. W sierpniu 1961 r. liczba uchodźców osiągnęła swój kolejny maksymalny punkt, liczba uchodźców wzrosła do 47 433 osób. W pierwszym tygodniu sierpnia 1961 roku 10 419 osób zameldowało się w Berlinie w Marienfeld. 7 sierpnia zameldowało się 1468, 8 sierpnia — 1741, 9 sierpnia — 1921. W pierwszej połowie sierpnia 1961 r. NRD opuściło 21 828 osób⁴³.

2. PRZEPROWADZENIE DZIAŁAŃ OCHRONNYCH NA GRANICY NRD Z BERLINEM ZACHODNIM

Trudno było dłużej tolerować tę sytuację. Nawet na Zachodzie dały się słyszeć głosy wyrażające zdziwienie, że NRD nie podejmuje sankcji administracyjnych, by zahamować proces drenażu swojej gospodarki⁴⁴. Jak długo Berlin Zachodni był oknem wystawowym dostępnym dla każdego, NRD nie mogła się skonsolidować społecznie, ekonomicznie i politycznie. Liczba uchodźców pod koniec lat sześćdziesiątych z punktu widzenia gospodarczego nie mogła być dla NRD obojętna.

W międzyczasie NRD próbowała się bronić. Pod koniec sierpnia 1957 r. stale wzrastająca liczba uchodźców napotkała na pierwszy poważniejszy opór rządu NRD. Na 33 posiedzeniu KC SED odbytym w dniach 16 - 19 X 1957 r. postanowiono przedsięwziąć konkretne kroki w tym kierunku. Parę tygodni później 26 XI 1957 r. ukazał się w „Neues Deutschland” artykuł *Harte Strafen für Feinde des Volkes*.

⁴² H. Weber, *Von SBZ...*, op. cit., ss. 33 - 36; patrz także tabela 9 w niniejszym artykule.

⁴³ H. Speier, *Die Bedrohung...*, op. cit., ss. 129 - 130.

⁴⁴ W. Fulbright występując w dniu 30 lipca 1961 r. w programie telewizyjnym oświadczył wprost „Nie rozumiem, dlaczego Niemcy Wschodnie nie zamknęły swoich granic. Uważam, że mają prawo je zamknąć” i dalej „jeśli za tydzień zdecydują się zamknąć swoją granicę, nie naruszają w ten sposób żadnego traktatu”. Po tym oświadczeniu zorganizowano przeciwko niemu nagonkę, że zachęcił NRD do zamknięcia granicy w Berlinie. Cyt. za L. Pastusiak, *Amerykanie...*, op. cit., s. 231.

Dnia 11 grudnia 1957 r. Izba Ludowa NRD przyjęła szereg uzupełnień do ustawy o paszportach i karnej, gdzie to po raz pierwszy ucieczki określono mianem czynu karnego. Obywatelom NRD zabroniono opuszczania państwa bez ważnych powodów, przesiedlania się do RFN i Berlina Zachodniego bez szczególnego zezwolenia władz NRD⁴⁵. Wszystko to były jednak półśrodki, ostateczne rozwiązanie tego problemu przyszło w nocy z 12 na 13 sierpnia 1961 r.

Przygotowywanie się sił imperialistycznych do agresji wobec NRD, jak i zadanie obrony pokoju były głównymi tematami posiedzenia Politycznego Komitetu Doradczego państw — stron Układu Warszawskiego, które odbyło się w Moskwie w dniach 28 - 29 marca 1961 r. Uczestnicy posiedzenia, uwzględniając powyższe, uzgodnili w toku wszechstronnej wymiany poglądów posunięcia, których realizację uważali za niezbędną w interesie dalszego umocnienia swej zdolności obronnej i utrwalenia pokoju na świecie. Państwa te kierowały się przy tym rezolucją narady przedstawicieli partii komunistycznych i robotniczych z listopada 1960 r. Komunikat z posiedzenia Politycznego Komitetu Doradczego zawierał stwierdzenie, iż w interesie zabezpieczenia pokoju nieodzowne jest zawarcie traktatu pokojowego z obu państwami niemieckimi, co pozwoliłoby na usunięcie w ten sposób pozostałości II wojny światowej i na jednoznaczne zlikwidowanie niebezpiecznego ogniska napięć w Berlinie Zachodnim przez przekształcenie Berlina Zachodniego w Wolne Zdemilitaryzowane Miasto Berlin Zachodni⁴⁶.

Na posiedzeniu państw — stron Układu Warszawskiego w dniach 3 - 4 sierpnia 1961 r. została podjęta decyzja odnośnie do utworzenia granicy państwowej. Na posiedzeniu tym rozpatrzono sprawę pilnego zawarcia traktatu pokojowego z Niemcami i uregulowania na tej podstawie problemu Berlina Zachodniego⁴⁷. Do czasu zawarcia traktatu pokojowego z Niemcami postanowiono wprowadzić nowe zasady dla ruchu osobowego między Berlinem Zachodnim i Demokratycznym. Rządy państw sygnatariuszy Układu Warszawskiego zwróciły się zatem do Izby Ludowej NRD i rządu NRD z propozycją wprowadzenia na granicy Berlina Zachodniego takiego systemu postępowania, który by skutecznie zagroził drogę działalności dywersyjnej przeciwko krajom obozu socjalistycznego, aby wokół terenu Berlina Zachodniego łącznie z jego granicą z demokratycznym sektorem Berlina przeprowadził skuteczną ochronę i kontrolę. Posunięcia te nie powinny naruszyć obowiązujących przepisów

⁴⁵ P. Diethelm, *Weltstadt in Krisen. Berlin 1949 - 1958*. Berlin—New York 1973, ss. 300 - 301.

⁴⁶ *Problem...*, op. cit., dok. 135, s. 310; *Dokumente zur Aussenpolitik der Regierung der DDR*. Bd. IX. Berlin 1962, s. 292.

⁴⁷ *Problem...*, op. cit., dok. 169, ss. 379 - 380.

odnośnie do ruchu komunikacyjnego i kontroli na drogach łączących Berlin Zachodni z RFN. Rządy państw sygnatariuszy Układu Warszawskiego podkreśliły, iż konieczność wprowadzenia tych posunięć odpadnie z chwilą pokojowego uregulowania spraw z Niemcami i rozwiązania na tej podstawie problemu Berlina Zachodniego.

Dnia 10 sierpnia 1961 r. W. Ulbricht poinformował zebranych robotników w Kabelwerk Oberspree o wynikach tego posiedzenia i konieczności pokojowego uregulowania problemu Berlina Zachodniego⁴⁸. 11 sierpnia 1961 r. podczas posiedzenia Izby Ludowej NRD posłowie parlamentu NRD skierowali do Rady Ministrów polecenie wykonania tych postanowień. Izba Ludowa NRD aprobowała postanowienia narady państw — stron Układu Warszawskiego w Moskwie stwierdzając jednocześnie, że dalsze zwlekanie z zawarciem traktatu pokojowego byłoby zachęcaniem niemieckich rewanżystów i zwiększeniem ryzyka wybuchu nowej wojny w Europie i świecie. Dlatego też Izba Ludowa NRD z zadowoleniem przyjęła wiadomość, iż kompetentne organy Układu Warszawskiego postanowiły podjąć wszystkie konieczne kroki z dziedziny polityki zagranicznej i ekonomicznej, które zapewnią zawarcie traktatu pokojowego z Niemcami, jak również zalecenie odnośnie do utworzenia Wolnego Zdemilitaryzowanego Miasta Berlin Zachodni.

Rada Ministrów NRD zgodnie z uchwałą podjętą przez Polityczny Komitet Doradczy państw — stron Układu Warszawskiego podjęła decyzję o wprowadzeniu na granicach NRD, również na granicach do Berlina Zachodniego takiej kontroli, jaka obowiązuje na granicach wszystkich państw suwerennych. Na granicach Berlina Zachodniego należało zapewnić skuteczną ochronę i ścisłą kontrolę, by zamknąć drogę działalności dywersyjnej. Obywatele NRD mogli odtąd przekraczać tę granicę tylko na podstawie specjalnych zezwoleń tak długo, jak długo Berlin Zachodni nie zostanie przekształcony w Wolne Zdemilitaryzowane Miasto Berlin Zachodni.

Obywatele Berlina Zachodniego mogli odwiedzać stolicę NRD za okazaniem zachodniobrzeńskich dowodów osobistych. Politykom odwetowcom i agentom zachodniemieckiego militarystyki wjazd do stolicy NRD nie był dozwolony. Jeżeli chodzi o odwiedzanie Berlina Demokratycznego przez obywateli RFN to pozostały w mocy dotychczasowe postanowienia w sprawie kontroli.

Wjazd obywateli innych państw do stolicy NRD nie uległ żadnym zmianom w związku z uchwałą podjętą przez Radę Ministrów NRD. Dotychczas obowiązujące zarządzenia były nadal ważne dla wyjazdów

⁴⁸ W. Ulbricht, *Zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*. Bd. IX, Berlin 1966, s. 705.

mieszkańców Berlina Zachodniego za granicę przez drogi położone na terytorium NRD. Nowe zarządzenia nie zmieniały również dotychczas obowiązujących przepisów, jeśli chodzi o ruch tranzytowy między Berlinem Zachodnim a RFN przez terytorium NRD⁴⁹.

Dnia 12 sierpnia 1961 r. w sobotę o godzinie 16⁰⁰ przewodniczący Rady Państwa NRD i Przewodniczący Rady Obrony Narodowej W. Ulbricht wydał rozkaz przystąpienia do zabezpieczania granicy państwa między NRD i Berlinem Zachodnim. O godzinie 23 w komendzie policji na Alexanderplatz zebrał się sztab operacyjny pod przewodnictwem ówczesnego Sekretarza Rady Obrony Ericha Honeckera, z udziałem kierowników resortów odpowiedzialnych za sprawne przeprowadzenie akcji. O północy ogłoszono pogotowie bojowe w jednostkach Narodowej Armii Ludowej NRD i w oddziałach radzieckich stacjonujących w Niemczech. Odpowiedzialni funkcjonariusze państwowi i partyjni, działacze gospodarczy i inni zostali wezwani do swych biur.

Minister komunikacji otrzymał polecenie przerwania bezpośrednich połączeń między NRD i Berlinem Zachodnim. O godzinie drugiej w nocy ustała komunikacja na trasach kolei naziemnej i podziemnej, wprowadzono w życie odrębne rozkłady jazdy dla Berlina — stolicy NRD i Berlina Zachodniego.

O godzinie pierwszej postawiono w stan alarmowy robotnicze grupy bojowe w Berlinie, a o godzinie pierwszej trzydzięci w okręgach Poczdam i Frankfurt nad Odrą. O godzinie 1¹¹ agencja ADN opublikowała oświadczenie rządów państw członkowskich Układu Warszawskiego wzywające władze i ludność NRD do uporządkowania sytuacji z Berlinem Zachodnim i zabezpieczenia istniejącej tam granicy.

O godzinie 2⁰⁰ wojska garnizonów w stolicy NRD i jednostki policji ludowej zamknęły Bramę Brandenburską i 84 pozostałe, istniejące wówczas przejścia między obydwoma częściami miasta.

O godzinie 3⁰⁰ pod osłoną oddziałów pancernych i wozów bojowych jednostki policji, wojska, grupy bojowe przystąpiły do sypania wałów ochronnych, ustawiania zapór betonowych i przeciągania zasieków z drutu kolczastego wzdłuż całej 164-kilometrowej granicy. O godzinie 6⁰⁰ prace te zostały zakończone. W cztery godziny później poczet sztandarowy armii zawiesił flagę państwową NRD na Bramie Brandenburskiej.

3. ROLA I ZNACZENIE 13 SIERPNI 1961 ROKU DLA NIEMIECKIEJ REPUBLICY DEMOKRATYCZNEJ

Motywy budowy granicy były jednoznaczne. Niemiecka Republika Demokratyczna nie mogła się skonsolidować wewnętrznie dopóki istniała

⁴⁹ „Trybuna Ludu” z 14 VIII 1961; *Problem...*, op. cit., dok. 172, s. 319.

otwarta granica. Mur berliński był też ostatnim krokiem do konsolidacji *status quo*. Z perspektywy NRD mur był koniecznością. Hans Kroll w swoim pamiętniku powiedział na ten temat „nie jest trudno obliczyć, kiedy gospodarka wschodnioniemiecka by się załamała, jeżeliby się nie podjęło odnośnie do problemu uchodźstwa. Były tylko dwie możliwości działania: blokada transportu lotniczego lub budowa muru. Pierwsze przedsięwzięcie doprowadziłoby do konfliktu z USA i w dalszej kolejności do wojny. Pozostał zatem mur”⁵⁰.

Zatrzymano w ten sposób proces rozpadu gospodarki NRD, powstały załączki konsolidacji wewnętrznej NRD, rozpoczął się proces zbliżenia między ludnością i rządem NRD, co po jakimś czasie przybrało formę kształtowania się świadomości „bycia” obywatelem NRD. Cechą charakterystyczną tego procesu była swego rodzaju duma, że mimo braku pomocy z zewnątrz w przeciwieństwie do RFN, NRD zaczęła osiągać pewne sukcesy w życiu ekonomicznym, społecznym i politycznym.

VI Zjazd SED, który odbył się w dniach 15 - 21 I 1963 r. doprowadził do korekty dotychczasowych zasad polityki niemieckiej NRD. Od tej pory położono duży nacisk na wewnętrzną konsolidację, tym samym zrezygnowano z ekspansywnej polityki niemieckiej.

Podczas tego Zjazdu zaproklamowano nowy ekonomiczny system planowania i kierowania gospodarką narodową, podjęto działania mające ułatwić ukształtowanie się narodowej świadomości. Podczas tego Zjazdu dokonano zmiany definicji i oceny walki kasowej w RFN. Te wszystkie przedsięwzięcia nie oznaczały nic innego, jak tylko podjęcie bardzo ostrożnej próby zmiany dotychczasowych zasad polityki niemieckiej.

Zdaniem SED historyczna misja NRD miała polegać na stworzeniu przesłanek do stopniowego przejęcia władzy przez klasę robotniczą w całych Niemczech. Miało to nastąpić poprzez szerokie urzeczywistnienie socjalizmu w pierwszym robotniczo-chłopskim państwie. Bardziej sprzyjające przesłanki do szeroko zakrojonej budowy socjalizmu w NRD, jak i w dalszej konsekwencji przejście do komunizmu mogły być możliwe z chwilą przewyciężenia zachodnioniemieckiego imperializmu i militarizmu, jak i z chwilą, gdy obydwa państwa niemieckie będą mogły współzawodniczyć w ramach konfederacji⁵¹.

Na VI Zjeździe zrezygnowano z tezy o istnieniu jednolitej ogólnoniemieckiej klasy robotniczej, której uznaną awangardą była SED. Pośrednie

⁵⁰ Słowa te zostały wypowiedziane przez N. S. Chruszczowa podczas spotkania z H. Krollem (H. Kroll, *Lebenserinnerungen eines Botschafters* Berlin—Köln 1967, s. 512).

⁵¹ „Neues Deutschland” z 25 I 1963.

uzasadnienie rezygnacji z tej tezy o roli klasy robotniczej znalazło się w sprawozdaniu KC SED, w którym powiedziano m.in., iż

„utrzymująca się powojenna koniunktura pozwoliła zachodniemieckiej burżuazji skorumpować ekonomicznie część klasy robotniczej RFN, drobnej burżuazji i inteligencji i stworzyła przesłanki do powstania silnej arystokracji robotniczej. W ten sposób powstały w zachodnim społeczeństwie iluzje na temat charakteru i możliwości kapitalistycznego ustroju społecznego”⁵².

Innym ważnym wydarzeniem podczas Zjazdu mającym wpływ na politykę niemiecką NRD było przemówienie N. S. Chruszczowa. Radziecki przywódca powiedział w swoim przemówieniu, iż zawarcie traktatu pokojowego — na bazie dokonań osiągniętych przez 13 sierpnia 1961 roku — nie jest już tak pilne. Także późniejsze przemówienie W. Ulbrichta nie zawierało żądania niezwłocznego zawarcia traktatu pokojowego. Przywódca NRD żądał jednak w zamian zawarcia układu dobrej woli i rozsądku, którego treść bazowałyby na istnieniu dwóch państw niemieckich i który zawierałby następujące punkty⁵³:

1. Respektowanie istnienia drugiego państwa niemieckiego i jego polityczno-społecznego ustroju. Uroczyste potwierdzenie rezygnacji z użycia siły we wzajemnych stosunkach w jakiegokolwiek formie.
2. Respektowanie, uznanie i umocnienie istniejącej granicy niemieckiej.
3. Rezygnacja z podejmowania przez obydwa państwa niemieckie prób posiadania, produkcji i nabywania broni jądrowej.
4. Podjęcie przez obydwa państwa niemieckie rokowań na temat rozbrojenia.
5. Wzajemne uznanie paszportów i obywatelstwa NRD i RFN jako wstępnego warunku umożliwiającego unormowanie ruchu podróżnych.
6. Ustanowienie normalnych, sportowych i kulturalnych stosunków pomiędzy obydwooma państwami niemieckimi. Rozwiązanie *Allied Travel Board* w Berlinie Zachodnim⁵⁴.
7. Zawarcie układu handlowego pomiędzy NRD i RFN.

W wyniku następstw wojny, zniszczeń, demontażu, przesiedleń z terenów wschodnich w strefie radzieckiej brakowało rąk do pracy. Ponowne ożywienie gospodarcze, uchodźstwo do RFN, podejmowanie przez obywateli NRD pracy w Berlinie Zachodnim, spowodowały w połowie lat pięćdziesiątych odczuwalny brak siły roboczej. Dzięki działaniom ochronnym rządu NRD z 13 sierpnia 1961 r. udało się zahamować spadek zatrudnienia i w miarę upływu czasu lekko zwiększyć liczbę zatrudnionych, mimo iż do 1969 r. liczba ludności w wieku produkcyjnym w dal-

⁵² H. Zimmermann, *DDR Handbuch...*, op. cit., s. 286.

⁵³ H. Zimmermann, *DDR Handbuch...*, op. cit., s. 286 i nast.

⁵⁴ Biuro to naruszyło kompetencje rządu NRD w sprawach wyjazdu obywateli NRD na Zachód.

TABELA 12

Liczba obywateli NRD, którzy opuścili nielegalnie NRD
w latach 1961 - 1983

lata	liczba uchodźców	w tym <i>Sperrbrecher</i>
1961*	51 624	8 507
1962	16 741	5 761
1963	12 965	3 692
1964	11 864	3 155
1965	11 886	2 329
1966	8 456	1 736
1967	6 385	1 203
1968	4 902	1 135
1969	5 273	785
1970	5 047	901
1971	5 843	832
1972	5 537	1 245
1973	6 522	1 842
1974	5 324	969
1975	6 011	673
1976	5 110	610
1977	4 037	721
1978	3 846	461
1979	3 512	463
1980	3 988	424
1981	4 340	298
1982	4 095	283
1983	3 614	228
1961 - 1983	196 942	38 661

- w okresie od 14 VIII - 31 XII 1961 r.

Źródło: H. Zimmermann, *DDR Handbuch.....*, op. cit., ss. 419 - 420.

szym ciągu malała⁵⁵. W następnych latach liczba osób w wieku produkcyjnym wzrosła m.in. ze względu na fakt osiągnięcia wieku produkcyjnego przez roczniki z wyżu demograficznego. Bezpośrednio po 13 sierpnia 1961 r. udało się zwiększyć zatrudnienie poprzez wzrost zatrudnienia kobiet.

Dzień 13 sierpnia 1961 r. spowodował gwałtowny spadek liczby uchodźców. Do drugiego półrocza 1962 r. nie ma danych odnośnie do liczby osób, które osiedliły się legalnie w RFN za oficjalnym przyzwoleniem władz

⁵⁵ Liczba zatrudnionych wynosiła odpowiednio w latach: 1960 r. — 8 560 tys. osób, 1970 r. — 8 715 tys. osób, 1975 r. — 8 955 tys. osób (wg H. Zimmermann, *DDR Handbuch...*, op. cit., s. 62 i 212 - 219).

NRD. Liczbę tych przesiedleńców w pierwszym półroczu 1962 r. szacuje się na około 600 - 700 osób. O tę właśnie liczbę należałoby pomniejszyć liczbę uchodźców w tym okresie. W okresie od 14 VIII 1961 - 31 XII 1961 r. obywatele NRD nie mogli w zasadzie wyjeżdżać do RFN. Liczba osób składających wnioski o uzyskanie zezwolenia na pobyt w RFN może być zatem równa liczbie uchodźców.

Sperrbrecher to byli ci uchodźcy, którzy podejmowali ucieczkę przez umocnienia graniczne z bezpośrednim narażeniem swego życia. Pozostali uchodźcy opuszczali NRD np. w kryjówkach samochodów ciężarowych czy osobowych lub poprzez ambasady RFN znajdujące się w innych krajach.

Ogółem od 14 sierpnia 1961 r. do 1984 r. opuściło NRD nielegalnie 196 924 osób z tego aż 26,30% w okresie od 14 sierpnia 1961 r. do 31 grudnia 1961 r.⁵⁶

Do tej pory nie ukazało się jakieś systematyczne opracowanie na temat motywów podejmowania ucieczek. Można jednak założyć, iż większą część uchodźców powodowała się motywami ekonomicznymi. Elementem przyciągającym był wyższy standard życiowy w RFN. W wielu przypadkach powodem ucieczki było też niezadowolenie z istniejącego systemu społeczno-politycznego w NRD.

Innym ważnym problemem dla gospodarki NRD była sprawa przesiedlania się do RFN. Bezpośrednio po 13 sierpnia wszystkie wnioski o wyjazd były odrzucane. W pierwszym półroczu 1962 r. mogło znowu wyjechać kilkuset obywateli NRD zazwyczaj w wieku emerytalnym w ramach akcji łączenia rodzin⁵⁷. Od 1 lipca 1962 r. jest prowadzona w RFN osobna statystyka osób, które mogły legalnie opuścić NRD.

Na początku 1984 r. pojawiła się nowa fala przesiedleńców. Do 30 kwietnia 1984 r. 25 400 obywateli NRD przesiedliło się do RFN⁵⁸.

Należy tutaj także wspomnieć o odwrotnym procesie, który w znacznym stopniu łagodził problem braku siły roboczej w NRD. Według opublikowanej w RFN w 1965 r. oficjalnej statystyki od 1950 do 1964 r. 503 361 osób przesiedliło się do NRD. Liczba ta obejmuje osoby, które przesiedlając się do NRD wymeldowały się ze swojego starego miejsca zamieszkania i powiadomiły tamtejsze władze dokąd zamierzają się udać. Od 1962 r. liczba tych przesiedleńców uległa zmniejszeniu. Najwięcej takich osób udało się do NRD w 1957 roku⁵⁹ bo aż 86 676. W 1961 r. prze-

⁵⁶ H. Zimmermann, *DDR Handbuch...*, op. cit., ss. 419-420; *Mißbrauch der Transitwege von und nach Westberlin. Dokumentation*. Berlin 1964.

⁵⁷ Według szacunków takich przypadków było 600 - 700.

⁵⁸ H. Zimmermann, *DDR Handbuch...*, op. cit., s. 1367.

⁵⁹ H. Zimmermann, *DDR Handbuch...*, op. cit., ss. 1367-1368.

TABELA 13

Liczba osób, które przesiedliły się do
RFN za zgodą władz NRD w latach
1962 - 1983

lata	liczba przesiedleńców
1962*	4 635
1963	29 731
1964	30 012
1965	12 666
1966	15 675
1967	13 188
1968	11 134
1969	11 702
1970	12 472
1971	11 565
1972	11 627
1973	8 667
1974	7 928
1975	10 274
1976	10 058
1977	8 041
1978	8 271
1979	9 003
1980	8 775
1981	11 093
1982	9 113
1983	7 729
1962 - 1983	263 359

* w okresie I VII - 31 XII 1962 r.

Źródło: H. Zimmermann, *DDR Handbuch....., op. cit., s. 1367*

siedleńców tych już było tylko 14 564. Ogółem w latach 1964 - 1981 przesiedliło się do NRD 41 840 osób.

Należy uwzględnić również fakt, że wśród przesiedleńców było około 10% uchodźców, którzy powrócili do NRD. Jakie były zatem motywy powrotów? Do najczęstszych powodów należały: pozostawienie krewnych w NRD, problemy uczucia i tęsknoty za krajem i miejscem rodzinnym, niemożność przyzwyczajania się do życia w wielkim, hałaśliwym i ruchliwym mieście, niemożność znalezienia pracy zgodnej z kwalifikacjami (dotyczy to szczególnie często techników, inżynierów i lekarzy), a nawet pracy w ogóle, trudności z adaptacją w nowym środowisku, depresje i obawy, prześladowania za przekonania polityczne. Nie ma wątpliwości co do tego, iż dla wielu, którzy uciekli czy mogli legalnie wyjechać na Zachód „złoty Zachód” nie spełnił tego, co sobie po nim obiecywali. Niektórzy zaś byli tak rozczarowani, że starali się o powrót.

TABELA 14

Liczba osób, które przesiedliły się do NRD
w latach 1964 - 1981

lata	liczba przesiedleńców
1964	4 446
1965	5 612
1966	4 250
1967	3 636
1968	2 884
1969	2 458
1970	2 082
1971	1 849
1972	1 751
1973	1 651
1974	1 513
1975	1 404
1976	1 259
1977	1 142
1978	1 238
1979	1 382
1980	1 560
1981	1 723
1964 - 1981	41 840

Źródło: H. Zimmermann, *DDR Handbuch*....., op. cit., ss. 1367 - 1368

Z tytułu istnienia Berlina Zachodniego na terytorium NRD, NRD ma zapewniony bezpośredni czy pośredni wpływ twardej waluty. Dokładna wysokość wpływów waluty nie jest znana. Według zachodnich szacunków wielkość tych wpływów należałoby oceniać na 1,5 - 2,0 mld DM rocznie⁶⁰.

W 1983 r. na tę sumę składały się wpływy z następujących tytułów:

1. suma ryczałtowa zgodnie z art. 18 Układu o tranzycie z 17 XII 1971 r. i zgodnie z Protokołem z 16 XI 1978 r. — 525,0 mln DM;
2. suma ryczałtowa zgodnie z art. 6, ust. 1. Układu o Komunikacji z 26 V 1972 r. i zgodnie z Protokołem o Porozumieniu w sprawie opłat za używalność dróg dla samochodów osobowych z 31 X 1979 r. — 50,0 mln DM;
3. udział RFN w kosztach z tytułu prac budowlanych podejmowanych na wodnych szlakach tranzytowych — 37,5 mln DM;
4. udział RFN w kosztach z tytułu inwestycji polepszających warunki jazdy na drogach do i z Berlina Zachodniego — 60,3 mln DM;
5. udział RFN w budowie chemicznej oczyszczalni dla stacji czyszczenia wody celem poprawienia jakości wody przeznaczonej dla Berlina Zachodniego — 36,0 mln DM;

⁶⁰ H. Zimmermann, *DDR Handbuch*..., op. cit., ss. 1481 - 1482.

6. koszty ponoszone przez Berlin Zachodni za odbiór przez NRD gruzu budowlanego, odbiór i utylizację materiałów odpadowych, odbiór i czyszczenie ścieków, koszty użytkowania linii metra przebiegającej przez terytorium Berlina Demokratycznego — 100,8 mln DM;

7. opłaty za użytkowanie wysypiska śmieci w Schönberg k. Lübeck — 10,0 mln DM;

8. opłaty pocztowe RFN — 314,5 mln DM;

9. koszty pośrednie za wizy i opłaty za pozwolenia wjazdu na terytorium Berlina Demokratycznego i NRD — 50,0 mln DM;

10. korzyści dla NRD z tytułu nieoprocentowania tzw. *swingu*, którego wysokość ulega co roku pewnym zmianom⁶¹;

11. wpływy z tytułu obowiązkowej wymiany przy podróżach do NRD i Berlina Demokratycznego⁶² — 300,0 mln DM.

* * *

Czy w latach 1958 - 1961 udało się ZSRR, NRD i innym krajom socjalistycznym osiągnąć jakieś postępy w słusznej walce o zlikwidowanie Berlina Zachodniego jako centrum prowokacji wobec NRD, w obliczu faktu, że nie doszło do utworzenia Wolnego Miasta Berlin Zachodni?

W latach tych nie można było osiągnąć rozwiązania problemu Berlina Zachodniego na bazie traktatu pokojowego zawartego z Niemcami, ściślejszego zakończenia „zimnej wojny” wywodzącej się z terenu Berlina Zachodniego, utworzenia statusu Wolnego Miasta uznawanego przez prawo międzynarodowe bez zmiany istniejącego tam systemu społeczno-gospodarczego. Nie można było w tych latach przy istniejącej otwartej granicy z Berlinem Zachodnim prowadzić polityki pokojowego współistnienia z tym miastem, jak również przekształcić prowokacyjne działania podejmowane z terenu Berlina Zachodniego w przyjazne gesty wobec NRD.

Udało się natomiast utrzymać i uratować pokój dla Niemiec jak również zapobiec wybuchowi wojny z powodu Berlina. 13 sierpnia 1961 r. uzmysłowił, że *status quo* w Europie nie może być zmienione niezgodnie z interesami zaangażowanych tutaj mocarstw. Jeżeli tylko *status quo* będzie respektowane to istnieją szanse na uczynienie tego statusu bardziej znośnym, a nawet na jego całkowite uregulowanie. 13 sierpnia 1961 r. spowodował zlikwidowanie źródła bezpośredniej agresji w stosunku do NRD. To wszystko spowodowało, że pierwszy etap walki o pokojowe rozwiązanie problemu Berlina Zachodniego został dokonany. Wszystkie te

⁶¹ W lipcu 1935 r. podpisano umowę o podniesieniu górnej granicy bezprocentowego kredytu tzw. *swingu* w handlu wewnątrzniemieckim z obecnymi 600 mln DM do 850 mln DM na najbliższe 5 lat.

⁶² Od 1964 r. istnieje obowiązek wymiany przy wjeździe do NRD określonej kwoty DM na DDR Mark przy kursie 1:1. 13 X 1980 r. po raz drugi podniesiono wielkość wymiany.

fakty miały swoje konsekwencje w dalszych latach, bowiem 13 sierpnia 1961 r. spowodował wzrost znaczenia i prestiżu NRD w świecie. Okazało się, że przy regulacji problemu niemieckiego konieczna jest aktywna obecność NRD i konieczne respektowanie tej suwerenności i nienaruszalności terytorium jej stolicy.

Dzień 13 sierpnia 1961 roku wprowadził również do sytuacji prawnej Berlina Zachodniego pełną jasność. Miasto Berlin Zachodni zostało terytorialnie oddzielone od obszaru NRD. Ten stan faktyczny znalazł swoje formalno-prawne odbicie w Układzie zawartym w dniu 12 VI 1964 r. pomiędzy ZSRR i NRD o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej. Od momentu podpisania tego Układu jest używana nowa nazwa odnośnie do Berlina Zachodniego — Samodzielna Jednostka Polityczna Berlin Zachodni.

13 sierpnia 1961 roku był podstawą do wypracowania i osiągnięcia porozumienia z 3 września 1971 r., które z kolei prawnie zatwierdziło status okupacyjny Berlina Zachodniego, na który po tylu latach konfliktów wyraziły zgodę ZSRR i USA, co zagwarantowało Berlinowi Zachodniemu i NRD polityczne bezpieczeństwo, a Europie stworzyło przesłanki bezpieczeństwa i współpracy ogólnoeuropejskiej.

Redakcja: MARIAN BISKUP

ZAKON KRZYŻACKI A POLSKA W ŚREDNIOWIECZU.

IV Konferencja Wspólnej Komisji Podręcznikowej
PRL-RFN Historyków.

Warszawa, 16 - 22 września 1973 r.

Va Konferencja Wspólnej Komisji Podręcznikowej
PRL-RFN. Toruń, 19 - 23 września 1974 r.

ark. 7, nakład 3000, cena 150,-

Różnice stanowisk historiografii polskiej i zachodniemieckiej w ocenie dziejów Zakonu Krzyżackiego były omawiane na dwóch konferencjach podręcznikowych: w Warszawie we wrześniu 1973 r. przedstawiono stanowiska obydwu historiografii i w Toruniu we wrześniu 1974 r. zajmowano się strukturą etniczną państwa zakonnego oraz sposobami prezentowania Zakonu Krzyżackiego w podręcznikach polskich i zachodniemieckich. Niniejsza publikacja zawiera wszystkie materiały z obydwu konferencji. Pozwala ona czytelnikowi na pełne zaznajomienie się ze stanowiskiem historyków polskich i zachodniemieckich w ocenie skomplikowanych dziejów Zakonu Krzyżackiego.

DO NABYCIA:

- w księgarniach naukowych Domu Książki,
- w Instytucie Zachodnim, 61-772 Poznań, Stary Rynek 78/79 (także za pobraniem pocztowym).

